

Isang Interdisiplinaryong Pagdulog sa Dalumat ng Krisis at Kritika sa Sining at Kultura sa Araling Mindanaw at Sulu

An Interdisciplinary Approach to the Concept of Crisis and Critique on Arts and Cultures in Mindanao and Sulu Studies

Jay Jomar F. Quintos

University of the Philippines Diliman

ABSTRAK

Iminumungkahi ng sanaysay na ito ang paggalugad sa iba't ibang paraan kung papaanong ang dalumat ng "krisis" at "kritika" ay maaaring gamitin sa pagsisiyasat sa mga usapin sa Mindanaw at Sulu. Kinikilala bilang isla rehiyon at karatig na arkipelago sa katimugang bahagi ng Pilipinas na tila kinaligtaan ng mga kritikal na pagtatasa ng mga akademiko sa Sentrong Rehiyon, maaaring mahinuha na sityo ng tunggalian ang Mindanaw at Sulu kung saan nakapaloob ang mga anyo ng digmaan, likas na sakuna, kolonyalismong settler, at pandaigdigang krisis sa kalusugan. Gamit ang interdisiplinaryong pagdulog na nagbibigay-diin sa halaga ng humanidades at agham panlipunan, tinatangka ng sanaysay na ito na suriin ang iba't ibang diskurso sa mga sining at kultura na nakakabit sa *A Timeline of Mindanao Disasters* (University of the Philippines Press) at *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* (Ateneo de Manila University Press), dalawang aklat tungkol sa Mindanaw at Sulu na kapwa inilathala noong 2020. Sa pagsusuring ito, nilalayan ng pag-aaral na humubog ng talakayang umiinog sa pagitan ng krisis at anyo ng pang-araw-araw na pamumuhay na nagtatangkang imapa ang Mindanaw at Sulu sa lawas ng Araling Pilipino.

Mga susing salita: Araling Mindanaw at Sulu, folklore, araling gastronomiko, araling pangkultura, araling pangkatutubo

ABSTRACT

This essay proposes to explore the ways in which the concepts of “crisis” and “critique” can be used to probe the conjunctures in Mindanaw and Sulu. Known to be the island region and archipelago in the southern part of the Philippines that have long been denied of critical appraisals from interlocutors in the National Capital Region, Mindanaw and Sulu may be deduced as contested areas in the context of insurgencies, natural disasters, settler colonialism, and global health crises. Using an interdisciplinary approach that undergirds the role of the humanities and social sciences, the essay tries to explicate various discourses on arts and cultures embedded in *A Timeline of Mindanao Disasters* (University of the Philippines Press) and *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* (Ateneo de Manila University Press), two books on Mindanaw and Sulu that were published in 2020. In this excursus, the study aims to contour a disquisition on the entanglements between crisis and lifeworlds that attempt to map out Mindanaw and Sulu within the ambit of Philippine Studies.

Keywords: Mindanao and Sulu Studies, folklore, gastronomic studies, cultural studies, Indigenous studies

Bagaman natuon ang pansin ng marami sa bugso ng pandemyang dulot ng COVID-19 sa pagbubukas ng bagong dekada noong 2020, hindi ito naging sagabal upang malantad ang iba’t ibang krisis na hindi natin gaanong pinagtutuunan ng pansin noon. Naging lunsaran ang pandemya upang mahayag at patuloy na ukilkilin ang mga krisis na kung tutuusin ay lagi namang nariyan ngunit hindi lamang pinapansin. Malimit nang binabanggit na hindi winasak ng pandemya ang mga estruktura, institusyon, at ugnayang panlipunan, pampolitika, pangkultura, at pang-ekonomiya, kung hindi isiniwalat lamang nito ang matagal nang nabubulok na sistema. Ironiko, kung iisipin, na kung nararanasan natin sa panahon ng pandemya ang mga nakikita at hindi nakikitang sintomas ng sakit, ganoon din ang mga krisis na hindi man namamalayan ay matagal na palang nakabaon sa mga institusyon at puwersa sa lipunan.

Kung tutuusin, maikakabit ang bawat krisis sa iba’t ibang hugis at anyo ng pagkabigo na dinanas ng mamamayan habang tinitii ang pait at saklap ng pandemya. Animo’y nagsasala-salabid na kuwerdas ang ugnayan at tambisang iniluluwal ng bawat isa. Sa ganitong konteksto maaaring basahin ang samot-saring reaksiyon at tugon sa isang artikulong nailathala sa *online* na pahayagan na *Rappler* noong 11 Agosto 2021.¹ Nakatala sa binabanggit na artikulo ang halaga ng kabayaran na kinakailangang ibigay ng Philippine Health Insurance

Corporation (PhilHealth) sa iba't ibang ospital sa bansa na kumanlong sa mga pasyenteng tinamaan ng COVID-19. Kapansin-pansin sa listahan na nanguna sa mga ospital ang Southern Philippines Medical Center (SPMC) mula sa lungsod ng Davao na binigyan ng halagang Php 326 milyon habang pumangalawa naman ang Philippine General Hospital (PGH) sa lungsod ng Maynila na bibigyan ng Php 263.3 milyon. Lumikha ng nagdidigmaang diskurso ang naging tugon ng iba't ibang tao at personalidad hinggil sa artikulo. Sa isang *Twitter* post ni Maria Ressa, ang tagapagtatag at Chief Executive Officer ng *Rappler* na ginawaran ng 2021 Nobel Peace Prize, tila may lantaran at hindi pantay na alokasyon ng pondo ng PhilHealth sa mga ospital sa bansa. Mapapansin ito lalo na kung susundan ang 54% ng mga kaso ng COVID-19 sa bansa na nagmula sa Kalakhang Maynila habang 1.23% lamang ang mula sa buong rehiyon ng Davao na binubuo ng limang probinsiya. Sa imahinasyon ni Ressa, maihahalintulad ang pangyayaring ito sa pagsugpo sa isang nasusunog na bahay, sa halip na pigilan ang apoy na kumalat, tila umiba pa ng landas na tinahak ang inaasahang susugpo rito.² Madaling sundan ang lohika ng pag-iisip ni Ressa, lalo na sa antas ng tila lantarang pananamantala at pagbibigay pabor sa lungsod kung saan dating alkalde si Rodrigo Roa Duterte.³

Masasabing tila isang realidad na nagbukas ng maraming posibilidad ang pagkakatalaga kay Duterte bilang presidente ng Pilipinas noong 2016 upang magkaroon ng kagyat na kaalaman ang maraming Filipino sa topograpiya, danas, at kultura sa Mindanaw at Sulu. Ngunit isang katotohanan, kung iisipin, na tila higit na nabigyang-pansin ng marami ang sakop, lawak, maging ritmo at indayog ng pook na pinagmulan ni Duterte, kaysa sa mga pangkaraniwan at monumental na pangyayari sa Mindanaw at Sulu tulad ng giyera, kahirapan, gutom, at karahasan. Ito ang tuwinang kritika ng mga iskolar at mananaliksik ng Araling Mindanaw at Sulu (*Mindanao and Sulu Studies*) hinggil sa hinaharayang Araling Pilipino (*Philippine Studies*), na kadalasan ding sinasang-ayonan at ibinabahagi ni Duterte sa kanyang mga talumpati. Ngunit kung tutuusin, ang mga suliranin na ito na nakaugnay sa giyera, kahirapan, gutom, at karahasan lalo na sa Mindanaw at Sulu ay mga usapin din na masasabing unti-unting nabaon sa limot sa panahon ng pandemya. At kung babalikan ang tinahak na usapan hinggil sa krisis na dulot ng pandemya sa buong bansa, mahihiwatigang tila malayo pa rin ang tatahaking landas ng pag-unawa at pagsisiyasat sa danas at pakikibaka sa Mindanaw at Sulu lalo na sa antas ng batayang pangangailangang medikal. Mababanaag pa rin ang pagkaligaw sa heograpiya ng Mindanaw at Sulu na kadalasang isla rehiyon at karatig na arkipelago lamang na tinatanaw sa mapa at globo. Tigib pa rin ang pag-unawa, halimbawa, sa saklaw na mga lugar na bumubuo sa rehiyon ng Davao lalo na kung ipaparis ito sa mga lungsod na bumubuo sa sentrong rehiyon sa bansa.⁴ Natatabunan pa rin ang realidad ng kakulangan at kakapusan sa batayang pangangailangan sa

mga pook na hinaharaya at nakikita lamang sa telebisyon o nadirinig sa radyo bilang sityo ng krisis at sigalot. Bagaman kakikitaan ng kagyat na dunong ang naging pagtataya ni Maria Ressa hinggil sa alokasyon ng pondo sa SPMC at PGH, tila lumabnaw ang lohika ng kanyang argumento kung isasaalang-alang ang kontekstong pangkasaysayan, pampolitika, pang-ekonomiya, at pangkultura ng mga binabanggit na ospital. Itinuturing, halimbawa, ang SPMC bilang pinakamalaking pampublikong ospital sa bansa na mayroong 1,500 kama para sa mga pasyente. Higit na mas marami ng 300 ang kama nito kung ikukumpara sa 1,200 na kama ng PGH (Ledesma; Arguillas). Dagdag pa, nagmula sa iba't ibang panig ng Mindanaw at Sulu at maging Visayas ang mga pasyente ng SPMC, na kung tutuusin ay malaking bahagdan ng populasyon sa Pilipinas. Sa ganitong konteksto, masasabing hindi pa rin tuluyang nalalantad ang hindi pantay na talaban ng gahom sa antas ng panlipunan, pang-ekonomiya, pangkultura, at pampolitikang imahinasyon ng nasa sentrong rehiyon at mga rehiyong isinantabi sa laylayan ng bansa. Masidhi pa rin ang pangangailangan hinggil sa pagsasaliksik at pagpapaunawa sa madla hinggil sa mga usaping nakaangkla sa pang-araw-araw na buhay ng mga tao sa Mindanaw at Sulu, na kung minsay binabaluktot at pinipilipit sa tuwing ihahayag sa mga balita sa radyo, telebisyon, at pahayagan.

Sa sanaysay na ito, ginagamit kong katambal ng “Mindanaw” ang “Sulu” upang bigyang-diin ang pagkakaugnay at pagkakaiba ng kabuuang isla rehiyon ng Mindanaw at karatig nitong arkipelago ng Sulu (Rodil 39). Bagaman, inilalakip din ang isla ng Palawan bilang kaugnay ng Mindanaw at Sulu, hindi ko na muna ito isasama sa katawagan sa isla rehiyon at karatig na arkipelago lalo na't hinaharaya na ang Palawan bilang bahagi ng Rehiyon IV-B MIMAROPA. Bagaman mayroon pa ring mga institusyon na ginagamit ang Palawan bilang katambal ng Mindanaw at Sulu, halimbawa ay ang MinSuPala (Mindanao, Sulu, at Palawan) Studies Center ng Mindanao State University – Iligan Institute of Technology (MSU-IIT), lilimitahan ko muna ang pagdulog sa Palawan sa kabuuang sanaysay. Ngunit, mahalagang sipatin na sa pagdidiskurso sa Mindanaw at Sulu, lumilitaw ang maraming batayang pangangailangan hinggil sa pagbasag sa ilang mito na karaniwang inilalakip dito ng mga dakilang naratibo (*grand narratives*) sa kasaysayan sa Pilipinas. Mahalaga ring suriin, kung iisipin, ang lunan ng Araling Mindanaw at Sulu kung imamapa ito sa lawas ng Araling Pilipino. Sa produksiyon ng kaalaman sa Araling Pilipino, papaano nga ba dadalumat sa nagtatalastasang diskurso sa mga binubuong balangkas ng mga naunang teorista at mananaliksik ang loob, labas, lalim, lawak, at maging ang pintig at pulso ng iba't ibang komunidad ng mga Lumad, Moro, at Setler sa kalawakan ng Mindanaw at Sulu?⁵

Layon ng sanaysay na ito na siyasin ang dalumat ng “krisis” (*crisis*) at “kritika” (*critique*)⁶ sa Araling Mindanaw at Sulu sa panahong sinusuong natin ang isang digmaang pangmedikal. Kasabay ng pakikidigma sa mga kaaway na hindi natin nakikita, dagdag pa ang sakit na walang sintomas at hindi malirip ng natatanaw (*asymptomatic*), hindi rin natigil ang ilang panlipunan at pampolitikang sakit na matagal na nating tinitii. Maipapalagay na magkatambal na diskurso ang “krisis” at “kritika” sapagkat mga pagdalumat ito na nagtatalastasan sa isa’t isa. “Krisis” ang siyang inilalakip na katawagan sa panahon ng masidhing suliranin habang ginagamit naman ang “kritika” upang tumukoy sa pagsusuri at pagtatasa ng isang tekstong panlipunan, pampolitika, pangkultura, atbp. Sa Sugboanong Binisaya, ginagamit din ang “krisis,” at kung minsan naman ay “kalisod,” bilang mga katumbas ng salitang “crisis” sa wikang Ingles. Sa Tagalog, “krisis” din ang ginagamit bilang salin ng “crisis.” Kung sasaliksikin, lumitaw din sa bahagi ng mga salita sa wikang Espanyol na binigyang katumbas sa Tagalog ang salitang “crisis” sa *Vocabulario de la Lengua Tagala* (1860) nina Juan de Noceda at Pedro de Sanlucar. Binibigyang kahulugan ang salitang Espanyol na “crisis” bilang “malaquing pag babago nang saguit maharap man sa pag galing o pag lubha” (478). Maaaring gawing lunsaran ang salitang “lubha” sa pagpapakahulugan sa salitang “crisis” ng *Vocabulario*. Kung babaybayin ang pagpapakahulugan, maaaring ipagpalagay ang tila nangungusap na ugnayan ng “krisis” at “kritika” bilang pagsusuri at pagtatasa sa mga suliraning marubdob at malubha. May “krisis” kung kaya’t mayroon ding “kritika” at mayroong “kritika” kung kaya’t natutukoy din ang umiiral na “krisis.” Kung tutuntunin ang dalumat ng “krisis” sa Pilipinas, malalantad na hindi ito bagong diskurso lalo na’t katambal nito ang pagharaya sa bansa sa iba-ibang pitak, yugto, at pagkakataon. Kakabit ng “krisis” ang diskurso sa kung papaano iniluwal ang anti-kolonyal na bansa, kung papaano ito binibigyang anyo at hugis, at kung papaano gumagana ang pakikibaka at maging ang pagpapanatili sa “krisis” ng bansa (Tadiar 26).

Kung babalikan naman ang etimolohikal na kasaysayan ng salitang “kritika,” maiuugat ito sa Griyegong salita na *krisis*. Sa sinaunang daigdig sa Athens, ginagamit ang *krisis* bilang terminong kumikilala sa pag-uuri at pagtatangi sa sining na itinuturing bilang makabuluhang gawain upang mapanatiling tuwid ang hinaharayang demokrasya. Kaakibat ng *krisis* ang pagtimbang sa nagdidigmaang diskurso na kaugnay ng tama at mali, dalisay at huwad, karikitan at peligro, na siyang ginagawang lunsaran ang mga salik sa panunuri na kakabit ng nasusumpungan ng mata, katotohanan, at katuwiran (Brown 5). Sa imahinasyon ni Raymond Williams mahirap malirip ang mga kahulugang inilalakip sa “kritika” na sa tuwina’y ginagamit din bilang kaugnay ng kritisismo at panunuri. Bunsod ito ng paniniwalang ang “kritika” ay nangangahulugang paghahanap lamang ng kamalian gayong maaari rin naman itong tingnan sa malawak na pag-unawa ng paghahayag at pagtimbang ng kahulugan at pakiramdam sa isang anyo, bagay,

o pangyayari. Ang pagiging “kritikal,” dagdag ni Williams, ay bahagi ng “kritika” na kumakanlong sa dalumat ng pagbabago at pag-inog ng diskurso o *turning point* (74–76). Sa pagharaya ni Irit Rogoff, mayroong pagkakataon sa mga pagdalumat kung kailan umiinog ang diskurso mula sa isang bahagi patungo sa iba pang bahagi. Maaari itong lumago, yumabong, at magbagong-anyo (8). Marahil, sa ganitong paraan maaaring tanawin ang “kritika.” Lumilikha ng pag-inog ang “kritika” upang umusad at makalikha ng bagong pagkakataon. Ang mga bagong pagkakataon na ito ay gumagana sa antas ng pagiging anyo ng retorika ng “kritika” na kalakip ang istilo, tono, anyo, bokabularyo, tinig, talinhaga, at estruktura ng mga tekstong sinusuri (Anker at Felski, 3–4).

Bagaman binabanggit ni Reinhart Koselleck ang tila pagkakahiwalay ng landas ng “krisis” at “kritika” sa pag-ayos ng panahon, nagiging makabuluhan naman ang muling pagtatagpo nito sa larangan ng medisina. Kapansin-pansin ito sa pagtatalaga, halimbawa, sa isang yugto ng masidhing karamdaman na kinakailangan ng pagpapasya na tinatawag na “kritikal na kalagayan” o *critical condition* (167). Masasabing isa itong espesipikong panawagan kung saan pinagsasalikop ang kaalaman, kakayahan, at katuwiran upang malabanan ang peligro. Nagiging makatuwiran ito sa iba’t ibang lipunan sa bansa lalo na’t inilalakip ang paniniwalang nasa “kritikal na kalagayan” ang estado ng isang indibiduwal kung nasa bingit ito ng kamatayan. Kung gayon, mahalagang sipatin na ang “kritika” na kaugnay ng “kritikal” ay masasabing tuwirang katambal din ng “krisis.” Patunay dito ang pagharaya sa “kritika” bilang bahagi ng politikal na krisis sa isang politikal na panahon (Brown 7). Binibigyang halaga ang “krisis” na pumupukaw sa “kritika” at ang “kritika” na inaangkop ang sarili sa iba’t ibang kasanayan at pagkakataon. Sa bahaging ito, tinatanaw ko ang pagpapakahulugan ni Jacques Rancière sa politika lagpas sa kadalasang inilalakip ditong kahulugan na kaugnay ng ugnayan ng estado. Binibigyang bihis sa sanaysay na ito ang politika bilang pangunahing puwersang umiiral sa mapaghamong lohika ng hindi pantay na alokasyon ng gahom at kalakip nitong pagbubukod.

Sa sanaysay na ito, papalawakin ko ang pag-unawa sa “krisis” at “kritika” mula sa dalumat ng politikal na panahon patungo sa politikal na espasyo. Bagaman kadalasan nang binabanggit ang pagsasanga ng mga kritikal na pagdulog sa dalumat ng panahon, mahalaga ring usisain ang binabanggit ni Lisa Lowe hinggil sa pagiging lunduyan ng “kritika” bilang makabuluhang espasyo ng mabunga at mapanlikhang tunggalian sa pagitan ng nagkakaiba-ibang idioma at tekstura ng pagbabalankas at paninindigan (200). Sa ganito ko maimamapa ang nagsasalasalabid na diskursong aking susuriin sa sanaysay na ito. Sa isang kritikal na panahong sinusuong ng lahat ang iba’t ibang krisis panlipunan, pampolitika, pangkultura, at pangmedikal, kasabay din nito ang hindi pa nahihintong krisis sa politikal na

espasyo tulad ng Mindanaw at Sulu. Salimbayan ang krisis sa politikal na panahon at politikal na espasyo kung kaya't bagaman natatabunan ng iba't ibang balita hinggil sa “krisis pangmedikal,” masasabing patuloy ang “krisis” na kinakaharap ng Mindanaw at Sulu. Ngunit, nagpapatong-patong man ang iba't ibang hermeyutika ng “krisis,” patuloy din naman ang talastasan hinggil sa iba-ibang politikal na kritika. Sa bahaging ito nagiging makatuwiran ang binabanggit ni Terry Eagleton hinggil sa kabuluhan ng “kritika” sa antas ng pagpapalaya mula sa pananamantala (76).

Bagaman binabanggit na rin na nagbabago-bago ang halaga at silbi ng “kritika” sa iba't ibang disiplina at larangan (Anker at Felski 3), itatampok ng sanaysay na ito ang pagsusuri sa mga krisis na sinusuong ng Mindanaw at Sulu. Sa kabila ng biolohikal, ideolohikal, at politikal na mga “krisis,” mapapansin ang pagpapatuloy ng paglikha at pagsuri sa mga teksto at konteksto na umiinog sa Mindanaw at Sulu at araling pangpook (*area studies*) na nakapaloob dito. Mahihiwatigan din ang pagpapatuloy ng kritikal na kalagayan ng politikal na espasyo sa loob ng politikal na panahon bunsod na rin ng kawalang suporta sa pagbibigay lunas dito. Sa panahong nakikipagbuno tayo sa pandemya noong 2020 at 2021, kapansin-pansin ang pagiging mabunga ng produksiyon ng mga akdang sining at kultura na nagtatampok sa Mindanaw at Sulu. Patunay dito ang malaking lawas ng mga akdang nailathala at nilikha tulad ng mga sumusunod na aklat: *Mga Lumadnong Sugilanon nga Mahinuklogon* ni Melchor Morante; *Abi Nako, Or, So I Thought* (2020) ni Jhoanna Lynn Cruz; *The Invisibility of the Visible: Emancipated Mindanaw and Sulu in Philippine National Cinema* (2020) na inedit ni Jay Jomar F. Quintos; *The Untold Stories of Camiguin Island* (2020) ni Andres Narros Lluch; *Ya Pagkatu-ang na Banwa: Kuwentong Tagakolu mula sa Malita, Davao Occidental* (2020) ng Tagakaulo Mission Members; *Pamalandung sa Pakigbisug: A Collection of Essays* (2020) ni Emmanuel Nabayra; *A Timeline of Mindanao Disasters* (2020) ni Alfredo Mahar Francisco A. Lagmay at Ma. Criselda B. Baldago; *Marawi Siege: Stories from the Front Lines* (2021) ni Carmela S. Fonbuena; *The Battle of Marawi* (2022) ni Criselda Yabes; *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* (2020) ni Edilberto Alegre; ang ikalawa at higit na pinalawig na edisyon ng *Making Mindanao: Cotabato and Davao in the Formation of the Philippine Nation-State* (2021) ni Patricio N. Abinales; *Handumanan (Remembrance): Digging for the Indigenous Wellspring* (2021) ni Karl M. Gaspar, CSsR; at *Ascending the Fourth Mountain: A Personal Account of the Marcos Years* (2021) ni Maria Virginia Yap Morales. Sa ibang anyo ng sining tulad ng pelikula, nilikha rin ang mga sumusunod: *The Highest Peak* ni Arbi Barbarona (2020); *A House in Pieces* ni Jean Claire Dy at Manuel Domes (2020); at ang muling pagpapalabas ng dokumentaryong *A Rustling of Leaves* ni Nettie Wild (1988) na nagtatampok sa madilim na yugto sa kasaysayan ng armadong kilusan sa rehiyon ng Davao noong dekada '80, sa ginanap na *Daang Dokyu Festival* noong Oktubre 2020. Sa tala ng peryodistang si Carolyn Arguillas, tinatayang mayroong tatlumpu't limang mga aklat hinggil sa kasaysayan at panitikan ng Mindanaw at Sulu ang nailathala mula 2020–2021.

Sa sanaysay na ito, layon ko na lumikha ng “kritika” sa dalawang librong nailathala noong 2020 na pumapaksa, o kaya naman ay nagtatampok, sa mga diskursong nakalakip sa Araling Mindanaw at Sulu. Sa paggawa ng “kritika” sa *A Timeline of Mindanao Disasters* (2020) ni Alfredo Mahar Francisco A. Lagmay at Ma. Criselda B. Baldago at *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* (2020) ni Edilberto Alegre, susubukan kong palitawin ang binabanggit na “krisis” sa politikal na panahon at politikal na espasyo na nagsasalikop sa Mindanaw at Sulu. Upang maisakatuparan ang “kritika,” gagamitin kong balangkas at dalumat ang ilang diskursong umiinog sa sining at kultura sa isla rehiyon at karatig nitong arkipelago. Kung susumahin, inilathala ang dalawang aklat na binabanggit ng dalawa sa pinakamalaking palimbagan mula sa unibersidad sa Pilipinas: ang University of the Philippines Press at Ateneo de Manila University Press. Sapin-saping diskurso ang maaaring gawing pagbasa sa dalawang akda lalo na’t kumakatawan ang mga ito sa iba’t ibang “krisis” na nakahimlay at sumisilip sa konstelasyon ng pampolitika, pangkultura, at panlipunang salik sa Mindanaw at Sulu at maging sa pambansang imahinasyon.

A Timeline of Mindanao Disasters

Samantalang tinutukoy ng “likas na panganib” (*natural hazard*) ang mga peligrong likha at nagmula mismo sa kalikasan na sa tuwina’y hindi inaasahan at hindi malalabanan, ang “sakuna” (*disaster*) naman ay sinasabing bunsod ng kagagawan at kapabayaang ng tao at mga institusyong iniinugan nito (Oliver-Smith 304–05). Sa aklat na *A Timeline of Mindanao Disasters*, bagaman hindi tuwirang nabigyan ng mas malalim na pagpapakahulugan ang pagkakaiba ng “likas na panganib” at “sakuna,” mapapansin ang pagpapalit-palit ng paggamit ng dalawang katawagan sa kabuuang akda. Naghain ng apat na “panganib” at “sakuna” na nagdulot ng mapangwasak na epekto sa Mindanaw at Sulu ang aklat, ang mga ito na rin ang siyang naging batayan ng paghahati-hati sa bawat kabanata: “bagyo at matinding panahon” (*typhoon and extreme weather*), kabilang ang malalakas na hangin, storm surge, flashflood, at landslides; “tagtuyot” (*drought*), na binigyang-diin ang iba’t ibang danas ng Mindanaw at Sulu sa El Niño; “lindol” (*earthquakes*); at “pagputok ng bulkan” (*volcanic eruptions*). Kalakip ng mga kabanata hinggil sa bawat “panganib” at “sakuna” ang paglalalad ng maikli at payak na paliwanag at ang listahan ng iba’t ibang halimbawa nito na naitala ng mga naunang mananaliksik simula pa sa panahon ng kolonyalismong Espanyol.

Bahagi ang *A Timeline of Mindanao Disasters* bilang proyekto ng Mindanao Peace and History Education Project na naglalayong lumikha ng iba’t ibang gawain na maaaring luminang at magbahagi sa mga batayang salik sa pag-unawa sa kasaysayan, politika, ekonomiya, kultura, at ekolohiya ng Mindanaw at Sulu. Malaki

ang ambag ng World Bank Group, sa pakikipagtulungan ng Catholic Educational Association of the Philippines upang maisakatuparan ng proyekto ang mga layunin nito. Bilang isa sa mga panimulang pagtatangka, nilikha at inilathala ang aklat na ito upang tugunan ang mga mithiin ng proyekto, lalo na't itinuturing ang miskomunikasyon o ang pagkukulang sa pagpapabatid bilang isa sa mga pangunahing suliraning sinisikap na tugunan ng Mindanao Peace and History Education Project (Lagmay at Baldago 18–19).

Masasabing makabuluhan ang *A Timeline of Mindanao Disasters* lalo na't itinatampok nito ang iba't ibang anyo at hugis ng “krisis” na hatid ng “likas na panganib” at “sakuna.” Sang-ayon nga sa mga may-akda:

Ang *The Mindanao Disaster Timeline* ay kalipunan ng mga pangyayaring naitala sa kasaysayan, na maaaring magpaalala sa mga tao sa rehiyon sa mga *likas na kalamidad* na maaaring umulit sa mga susunod na panahon. Ang malalaki at higit na *nakamamatay na panganib* na naganap noon ay nasa pagitan na ng mga dekada o siglo, kung kaya't nawaglit na sa alaala ng nakababatang henerasyon. Ang mga *sakuna* na ito ay nararapat alalahanin sa mga aklat at maging sa mga kuwento, awit, at sayaw, sapagkat kinakatawan nila ang mga kritikal na kaalaman na epektibong makatutugon sa nakaambang panganib ng sakuna at makapagpapatibay sa kolektibong katatagan ng mga pamayanan sa Mindanao. (sariling salin at diin; xiii–iv)

Sa ganitong paraan maaaring imapa ng aklat ang kanyang lunan sa lawas ng produksiyon ng kaalaman sa bansa. Hinaharaya nito ang sarili bilang katipunan na maaaring magpaalala sa mga “likas na kalamidad” (*natural calamity*) na maaaring umulit sa hinaharap. Sa puntong ito, mahalagang bigyan ng pansin ang nabanggit na pagpapalit-palit ng mga katawagan na binigyang-diin sa siniping talata: “likas na kalamidad” (*natural calamity*), “nakamamatay na panganib” (*deadly hazard*), at “sakuna” (*disastrous event*). Kung pagbabatayan ang *United Nations International Strategy for Disaster Reduction*, nagbigay ito ng iba't ibang pagpapakahulugan sa mga katawagang ginagamit sa panahon ng “panganib” at “sakuna.” Binibigyang kahulugan, halimbawa, ang “panganib” (*hazard*) bilang isang peligrong pangyayari bunsod ng hindi pangkaraniwang bagay, salik, at gawa ng tao na maaaring maging sanhi ng matinding pinsala, kamatayan, at paggambala sa lipunan, ekonomiya, at kapaligiran (17). Kaugnay nito ang pagpapakahulugan sa “likas na panganib” (*natural hazard*) na tinatanaw bilang likas na proseso ng kalikasan na maaari ring maging sanhi ng matinding pinsala, kamatayan, at paggambala sa lipunan, ekonomiya, at kapaligiran (20). Kung sasangguni naman sa pagpapakahulugan sa “sakuna” (*disaster*), ito ang sinasabing seryosong paggambala sa kaayusan ng

mga pamayanan na magdudulot ng malaking epekto sa materyal, pantao, pang-ekonomiya, at pangkalikasan na mga salik ng isang lipunan (9). Kung mapapansin, nagsasanga ang pagpapakahulugan sa “panganib” at “likas na panganib” lalo na’t ikinabit lamang ang “likas” sa “panganib” upang bigyang-diin na ito ay dulot ng proseso ng kalikasan. Ngunit, kung susuriin, maaaring basahin ang mga pagtatakda hinggil sa “panganib,” “likas na panganib,” at “sakuna”⁷ bilang mga katawagan na nagtatalastasan hinggil sa realidad na bumubuo ng konstelasyong nagdudulot ng “peligro” na hatid ng mga nabanggit na “krisis”—likas o gawa ng tao at mga institusyon.

Lalong nagiging makabuluhan ang ganitong perspektiba kung sisipatin ang monograpo ni Pedro V. Salgado na *The Rape of Mindanao-Sulu*. Nagsasalikop sa akda ang pagtimbang sa salimbayang “krisis” na bunga ng tao at mga institusyon sa kalawakan ng likas-yaman sa konteksto ng Mindanaw at Sulu. Sa pananaw ni Salgado, animo’y ginahasa ang iba’t ibang tekstura ng yaman sa isla rehiyon at karatig na arkipelago na mauugat mula pa sa mga mananakop na Espanyol at Amerikano na tutuloy hanggang sa kontemporaryong panahon kung kailan pinasok ng ilang mayayamang pamilya ang iba’t ibang negosyo at korporasyon na nakatuon sa abaka at saging. Mapapansin na hindi lamang pinagkakakitaan ang kalikasan sa itinaguyod na sistema ng mga negosyo at korporasyong ito, kundi kanila rin itong sinisira. Patunay dito ang realidad na noong 1969, halos magamit at masakop na ang kabuuang kalupaan sa Mindanaw at Sulu dahil sa iba’t ibang negosyo ng mayayamang pamilya sa katimugang bahagi ng bansa na pinahintulutan ng pamahalaan bunsod na rin ng sistemang kompadre (*compadre system*) (40–42). Dagdag pa ang nagsala-salabid na pananamantala sa sumunod na henerasyon ng mga Lumad at Moro (Tiu; Abreu).

Sa kasaysayan ng Mindanaw at Sulu, kapansin-pansin ang ilang “panganib” at “sakuna” na dulot ng bagyo at biglaang pagbaha na hindi lamang isinisisi sa kalikasan kundi maging sa ilang indibiduwal at institusyon na maaari sanang makapigil sa malubhang epekto nito. Maaaring gamiting lunsaran ang dalawang “sakuna” sa ikalawang bahagi ng *A Timeline of Mindanao Disasters* upang mapalitaw ang iba-ibang “krisis” at diskurso na nakapaloob at kaugnay ng “peligro.” Tunghayan, halimbawa, ang idinulot na biglaang pagbaha ng Mount Parker Dam Breach noong Setyembre 1995. Isang hindi malilimutang “sakuna” ang dulot ng pangyayaring ito sa mga komunidad sa Katimugang Cotabato, partikular na sa Surallah. Ayon sa ilang naratibo ng mga nakaligtas, isang pangkaraniwang araw lamang na umuulan-ulan ang sandaling iyon, hanggang sa tuluyan nang umapaw ang kalapit na lawa ng Maughan (na tinatawag ding “Holon”) sa Bundok Parker, at dumagsa na ang tila nangganggalit na rumaragasang tubig (Ledesma 170–71). Sa makakalap na datos at tala hinggil sa sakuna, limampu’t tatlo ang bilang ng mga indibiduwal

na namatay, labing-apat ang nawawala at hindi na nakita, at higit P278 milyon ang halaga ng mga nasirang imprastruktura at agrikultural na pananim (Sarmiento, “Still No Closure”). Mayroong mga nagpapalagay na nagalit daw ang mga tanod at tagapagbantay na “Dili Ingon Nato” (Iba Sa Atin) ng lawa at bundok dahil sa kaliwa’t kanang pagmimina na isinasagawa sa kalawakan nito habang mayroon ding mga naniniwala na bunsod ito nang pagputok ng bulkan lalo na’t nakarinig ang mga residente sa komunidad malapit sa lawa at bundok ng malakas na pagsabog ilang sandali bago ang biglaang pagbaha (Lagmay at Baldago 48–49). Ngunit matiim ang paniniwala ng ilang nakaligtas na residente na hindi pagputok ng bulkan ang kanilang narinig bago dumating ang daluyong ng baha, kundi mga pagsabog ng dinamita sa ilalim ng lawa ng Maughan. Ipinapalagay ng ilang residente na bunsod ang paggamit ng dinamita ng layuning magmina ng ginto sa paligid ng lawa at bundok (Ledesma 176). Kung sasaliksikin ang mga sumunod na nangyari sa “sakuna” na ito, malalantad na humantong pa ito sa paghaharap ng demanda sa isang dating pulitiko na sinasabing nasa likod ng paggamit ng dinamita para sa negosyo nitong pagmimina ng ginto sa ilalim ng lawa ng Maughan (Holon). Sa kasalukuyan, nakabinbin pa rin ang mga dokumento ng kaso sa tanggapan ng mga inaasahang magsiyasat dito ngunit hanggang ngayon ay tila malabo pa ring maaninag ang hustisya (Sarmiento, “Lake Maughan Tragedy”). Nagpapatuloy pa rin ang bugtong kung ang nangyari ay isang “likas na panganib” o “sakuna” na gawa ng tao.

Isa pang hindi malilimutang “sakuna” na gumambala sa rehiyon ng Davao ay ang bagyong Pablo noong 2012. Sa katunayan, itinuturing ito bilang pinakamalakas na bagyo na tumama sa mundo noong taong iyon (Rodolfo et al.). Matindi ang naging pinsala ni Pablo sa mga estrukturang panlipunan, pang-ekonomiya, at pangkultura sa maraming lalawigan sa rehiyon ng Davao at CARAGA, tulad sa Davao de Oro (dating Compostela Valley), Davao Oriental, Agusan del Sur, at Surigao del Sur (“Building Back Better, Safer and Resilient” 1). Maaaring sabihing walang mayroong kagustuhan sa mga pananalantang naranasan ng iba’t ibang komunidad sa rehiyon ng Davao at CARAGA lalo na’t hindi kailanman makakayang pigilan ang pananalanta ng “likas na panganib.” Ngunit, sa naging pag-aaral ng ilang mananaliksik ng Tropical Institute for Climate Studies (TropICS), Ateneo Institute of Anthropology (AIA), at Center for Renewable Energy and Appropriate Technology (CREATE), bagaman maituturing na isang malakas na bagyo ang pagtama ni Pablo, lumilitaw ang ilang salik na tila lalong nagpalubha sa sinapit ng ilang komunidad, partikular sa Davao de Oro. Una, hindi gaanong umaalingawngaw sa mga mamamayan at lokal na gobyerno ang banta at bigat na naidudulot ng sakuna bunsod na rin sa hindi pagbibigay ng masusing pansin dito ng pambansang pamahalaan. Pangalawa, marami sa mga opisina at pasilidad tulad ng paaralan at *health center* ay matatagpuan sa mapapanganib na lugar. At panghuli, laganap ang hindi maayos

at hindi responsableng pagmimina at pagtotroso sa Davao de Oro na nagiging sanhi ng iba't ibang panganib sa panahon ng bagyo (4).

Kung babalikan ang isa sa mga layunin ng aklat na *A Timeline of Mindanao Disasters*, masasabing naisakatuparan nito ang paglikha ng isang katipunan ng iba't ibang sakuna na naranasan sa Mindanaw at Sulu sa kasaysayan. Tila naging tapat ang aklat sa mismong layunin nitong paglalahad lamang ng mga sakuna—walang labis at sa pagharaya nito ay walang pagkukulang. Ngunit, kung susumahin, ang pagtitipon ng mga “sakuna” at “panganib” na inihahayag ng aklat ay masasabing nakabatay pa rin sa kolonyal na historiograpiya. Mahihiwatigan na nagsimula lamang ang aklat sa paglilista mula ikalabimpitong dantaon gamit ang ilang “dakilang naratibo” (*grand narratives*) sa tala na nakuha sa *The Philippine Islands 1493–1898* (volume 35, 1640–49) nina Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, at sanaysay ni Francisco G. Delfin, Jr. na “Geological, 14C, and Historical Evidence for a 17th Century Eruption of Parker Volcano, Mindanao Philippines” na nailathala noong 1997. Mahalagang bigyang-diin sa bahaging ito na kahit noon pa man sa prekolonyal na yugto ng Pilipinas ay nakaranas na ang maraming pulo at pook ng iba-ibang “sakuna” na dulot ng kalikasan. Matutunghayan ito, halimbawa, sa aklat ni Greg Hontiveros na *Butuan of a Thousand Years* (2004) kung saan inilahad ang mga sakunang pangkalikasan na gumambala sa isla rehiyon ng Mindanaw at karatig na arkipelago ng Sulu, partikular na sa Butuan. Itinuon ni Hontiveros ang pagsusuri sa naganap na sakuna na maaaring lindol noong ikalabintatlong dantaon na nagdulot ng pagkakahati sa Butuan, San Vicente, at Bonbon. Ang pagkakahating ito ay nagbunga ng mas masidhing agos ng katubigan sa mga ilog sa Manapa at Masao. Ngunit sa pag-agos ng panahon, ang pagkakahating idinulot ng sakuna na maaaring lindol ay nakapag-ambag sa paghinto ng mga gawain sa mga daungan sa Masao at Pinamanculan na itinuturing na mahahalagang pook sa kalakalan sa Butuan. Marubdob ang naidulot ng mga pangyayaring ito upang humina ang kalakalan sa daungan sa Butuan na noo’y hinaharaya bilang isa sa mayroong matagumpay na daungan sa Timog Silangang Asya kung saan nagkakaugnay-ugnay ang imperyo ng Champa at Ming Srivijaya (4–19). Sa lahat ng ito, maaaring ipagpalagay na hindi lamang alternatibo kundi batis at balon din na maituturing ang mga lokal na kuwentong matatagpuan sa mga pamayanan na tila kadalasang inihihwalay sa mga dakilang naratibo ng kasaysayan. Mapapansin na taglay din ng mga lokal na kuwentong ito ang mga kaalaman na higit na makapagpapalalim sa ating pag-unawa sa kasaysayan ng bansa.⁸

Kung lilimiin din, bukod sa mga nauna nang antolohiyang nagawa, mga pag-aaral ng siyentista, at balita sa iba't ibang pahayagan, na nakatuon sa paglilista sa taon at lunan kung kailan at saan naganap ang sakuna na lagi't lagi'y idinudugtong sa laki at lawak ng pinsalang naidulot nito sa komunidad, tila naging pipi ang aklat sa

pagbibigay imahen at espasyo sa mismong danas ng mga pamayanan sa Mindanaw at Sulu. Nalulusaw sa mismong aklat ang iba't ibang salik na lalong nagpalubha sa sakuna at peligro na kadalasa'y idinudulot hindi lamang ng likas na kalamidad (*natural calamity*) kundi maging nang gawa ng tao. Maaaring tingnan, halimbawa, ang tila pagkalimot ng aklat sa pagbanggit sa kaso hinggil sa pagmimina na itinuturong dahilan sa biglaang pagbaha sa Surallah sa panahong pumutok ang Mount Parker. Hindi rin nabanggit ang mga salik ng pagmimina at pagtotroso na naging sanhi ng maraming pagguho sa Davao de Oro sa panahon ng bagyong Pablo.

Sa ganitong pagdalumat, masasabi rin na tila lumilikha ng *homologo* o iisang danas na balangkas at pagdulog ang aklat sa karanasan sa sakuna at peligro sa iba't ibang bahagi ng Pilipinas. Ang ginagamit ng aklat na pagsipat sa Kalakhang Maynila, mga probinsiya sa Luzon, mga isla sa Visayas, at mga lunan sa Mindanaw at Sulu, ay tila iisang lente lamang. Nagiging problematiko ang ganitong pagbalangkas lalo na't nagkakaiba-iba ng karanasan ang bawat lunan sa Pilipinas bunsod na rin ng iba't ibang salik pampolitika, pang-ekonomiya, panlipunan, at pangkultura. Sa paglikha ng isang aklat na may layuning tipunin ang mga datos at tala ukol sa sakuna at panganib na maaaring muling manalanta sa hinaharap, lalo na sa Mindanaw at Sulu na malayo sa "Sentro" ng Pilipinas, nararapat na isaalang-alang sa paglikha at pagtipon ang iba't ibang kinagisnang sistema ng paniniwala na umiinog sa buhay at haraya ng mga etnolingguwistikong pangkat sa isla rehiyon at karatig na arkipelago. Sa pagbuo ng isang empirikal at siyentipikong kalipunan na magtitipon sa iba't ibang sakuna at peligro sa Mindanaw at Sulu, mahalaga ring bigyang-diin ang iba't ibang dunong na makukuha mula sa iba't ibang anyo ng hinaharaya ring moderno at siyentipikong kaalamang-bayan.

Kung tutuusin, mahalaga ang pagbibigay-espasyo sa kaalamang-bayan mula sa iba't ibang etnolingguwistikong pangkat sa Mindanaw at Sulu sa isang proyekto tulad ng *A Timeline of Mindanao Disasters* lalo na sa pagpapakahulugan sa danas ng sakuna at panganib. Matagal nang isinantabi ang paniniwala hinggil sa pagiging luma at atrasado ng kaalamang-bayan lalo na't hinaharaya na ito ng iba't ibang iskolar at mananaliksik bilang moderno, siyentipiko, at hindi lamang nakakulong mula sa nakalipas (Anttonen 12–14). Bagaman maaari ring pangatuwiran na maaaring lumikha ng ibang aklat na maaaring sumaklaw sa kaalamang-bayan na kaugnay ng sakuna at panganib sa Mindanaw at Sulu, nararapat na isaalang-alang na higit lamang na mabubuo ang pagdalumat sa karanasan ng iba-ibang etnolingguwistikong pangkat kung mailalakip ang lahat ng anyo at hugis ng kaalaman. Maaaring ikabit at iugnay, halimbawa, sa proyekto ng *A Timeline of Mindanao Disasters* ang paniniwala ng mga Higaonon ng hilagang Mindanaw hinggil sa kung papaanong hindi malimit daanan ng bagyo ang isla rehiyon. Sa isa sa mga huling tagpo sa epiko-nobela ni Telesforo Sungkit, Jr. na *Batbat hi Udan* (2009), naganap ang isang *pangayaw* sa

pagitan ng bidang si Udan at ng *Tium hu Gaun*. Ngunit sa huli, mananaig pa rin ang kapangyarihan ni Udan kung kaya't kikilanin siya bilang pinakadakilang pinuno ng lahing Higaonon na kalaunan ay magkakaroon ng pagkakataon na atasan ang lahat ng *tagbaya* na ilayo ang Mindanaw sa pananalanta ng mga bagyong paparating.

Kung sasangguni naman sa mga Sama Dilaut mula sa arkipelago ng Sulu, inihahayag ng kanilang *kata-kata* (isang mahabang naratibong inaawit na nagtatampok sa kagila-gilalas na pakikipagsapalaran ng matatapang na mandirigma at pinuno) na *Silungan Baltapa: The Voyage to Heaven of a Sama Hero* na inawit ni Binsu Lakbaw, ang pagkontrol ni Silungan Baltapa sa bagyo lalo na sa lakas, hina, at tatahakin nitong direksyon. Animo'y kaibigan ang bagyo na kinakausap upang tulungan sila o kaya naman ay layuan nang sa gayon ay makaiwas sa mga sakuna. Makapangyarihan na maituturing si Silungan Baltapa na nakikipagtalastasan sa kalikasan at tinitiyak ang kaligtasan ng kanyang mga kasama. Sa isang saknong ng *kata-kata*, inilalahad ang winika ni Silungan Baltapa:

“Eq
Boq na aminta-minta
si Silungan Baltapa
‘Na patumbukun na baliu-baliu
mag ëllaw-ëllaw batu
o, magbagunbun ligattu
lahat ëmbal tasayo
angandu ni baju
angandu
uy, uy, uy, uy, -- iq
ni baju --- i.”

(“Silungan Baltapa
then invoked his Guardian spirits:
‘Let a breeze blow,
blow stronger,
let the water’s clapping start
for we go to the unknown.
Let us call for a tempest,
Let us call for
a typhoon.”) (Revel et al. 28)

(Nanawagan si Silungan Baltapa
sa mga gumagabay sa kanyang tanod:
‘Hayaang sumipol ang hangin,
humihip ng matatag,

hayaang magsimula sa pag-agos ang tubig
sapagkat tutungo tayo sa iba-ibang dako.
Hayaang magsumamo sa sigwa,
Manawagan tayo sa unos.) (sariling salin)

Maaaring basahin bilang “pantastiko,” “mahika realismo,” o “real maravilloso” ang mga kuwentong ito ng mga Higaonon at Sama Dilaut ngunit hindi maikukubling higit na nakaugnay ang naratibo nito sa komunidad at kalikasan sa Bukidnon at Sulu. Hindi rin maiiwasang isipin na kakabit ng mga naratibo nina Udan at Silungan Baltapa ang ugnayan sa pagitan ng pagkakaroon ng isang mabuti at magiting na pinuno na lagi’t lagi ay maisasalin sa pagiging ligtas sa panganib ng mga komunidad at pamayanan.

Kakabit din ng naratibo nina Udan at Silungan Baltapa ang mga kuwentong pasalita na mula sa bibig at sabi-sabi ng iba’t ibang tao sa siyudad ng Iligan sa panahong sinalanta sila ng Bagyong Sendong noong 2011. Pinaniniwalaan na ilang oras bago naganap ang pagbaha, nakitang dumaong sa magkakakabit na ilog sa siyudad ang barko ni Maria Cacao. May mga nagsasabing isang malaking barkong kulay itim ang kanilang nakita habang ang iba naman ay nagsasabing dalawang barko ang kanilang napansin—itim at puti. Sinasabing nagmula si Maria Cacao sa Cebu at napunta lamang sa siyudad ng Iligan sa hindi maunawaang dahilan, ngunit tuwina daw itong nagpapakita tuwing Disyembre lalo na kung tatamaan ng bagyo ang lugar. Sa mga panahong ito dumadaong ang barko ni Maria Cacao na nagdudulot ng matinding pagbaha at pagbabara ng mga lagusan ng tubig bunsod ng mga trosong inaanod (Ponce et al. 102–15). Kung mapapansin, may tinig ng panunumbat at paghihiganti ang saliw ng kuwento ni Maria Cacao. Bukod sa pagdaong ng kanyang malaking barko, masasabing sanhi rin ang mga trosong inaanod na maaaring mula sa ilegal na pagtotroso at kalauna’y sanhi ng matinding pagbaha sa siyudad.

Para naman sa mga Livunganen Arumanen Manobo ng hilagang Cotabato, pinaniniwalaan nila na kakabit ng malubhang dulot ng lindol ang paniniwala hinggil sa pagbibigay respeto sa espasyo. Mababanaag sa “Ulahingan” ni *Agyu* ang gahom ni Ina-agnay sa pagtatakda ng hangganan:

Nang ang mga haligi’y ibaon
Nang ang mga haligi’y itirik
Tumigil lang sa paghukay
Huminto lang sa pagbungkal
Nang kanilang maabot
Nang kanilang tamaan
Ang noo ni Ina-agnay
Ang ulo ni Intumbangul.

Patunay na matibay ang tinutuntungan
 Tandang matatag ang kinatitirikan
 Mapipigilan nito
 Maaapula nito
 Kung may malakas na lindol
 Kung matindi ang yanig
 Na mawasak ang tulugan
 Na gumuho ang abat. (236)

Sa bahaging ito ng “Ulahingan,” isinasalaysay ang paraan ng paglikha sa malaking bahay ni Agyu sa Nalandangan. Ipinapaalala sa mga siniping linya ang hanggahan sa pagbaon ng haligi sa ilalim ng lupa na kinakailangan hanggang sa maabot ang noo ni Ina-agnay/ Intumbangul lamang dahil kung lalagpas pa sa lalim nito ay tiyak na magiging mapanganib lalo sa banta ng malakas na lindol. Maaaring gumuho ang mismong haligi sa panahong mayayanig ang kalupaan. Kung tutuusin, sumisilip sa bahaging ito ng “Ulahingan” ang sapin-saping pagpapakahulugan hinggil sa pagrespeto sa hanggahan, hindi pag-aasam sa sobra at kalabisan, at pagsunod sa mga itinatakda ng kalikasan. Maaari ring sipatin ang empirikal na panuntunang inihahayag sa “Ulahingan” na nagpapatunay sa kakayahan ng kaalamang-bayan na sumabay sa siyentipikong pagdulong ng arkitektura at inhenyeriya (*engineering*). Maiuugnay din sa kuwentong ito ang paniniwala ng iba’t ibang lipi ng mga Manobo hinggil kay Dagau, ang babaeng manlilikha na pasan-pasan sa kanyang mga balikat ang daigdig na mayroong alagang higanteng sawa na mahimbing na nakapulupot sa haliging kinapapatungan ng mundo. Bukod sa pagiging manlilikha, si Dagau rin ay kilala bilang tanod ng kapayapaan. Sa tuwing mapapansin daw ni Dagau na hindi matigil-tigil ang digmaan at karahasan sa daigdig, kanya itong niyuyugyog na nagdudulot ng paglindol. Magigising din mula sa mahimbing na pagkakatulog ang alagang higanteng sawa ni Dagau na mag-iinat at muling magdudulot nang bahagyang pagyanig. Mapapansin na kakabit ng kuwento ni Dagau ang paalala sa mga tao hinggil sa disenyo ng kosmolohiyang nakasandig sa kinagisnang sistema ng paniniwala. Maaaring tingnan bilang isang babala ang kuwento ni Dagau ukol sa maayos at malayang pamumuhay na ginagabayan ng iba’t ibang elemento sa suson-susong bahagi ng daigdig.

Maaaring sabihin na kalabisan ang mga kahingiang pagpapalawak sa saklaw ng aklat na *A Timeline of Mindanao Disasters* lalo na’t idaragdag sa listahan ng mga sakuna at peligrong naranasan sa Mindanaw at Sulu ang iba’t ibang danas at dunong na maiigib sa balon ng kaalamang-bayan. Ngunit, maaari rin namang isipin na hindi kalabisan kung hindi makatuwiran ang pagbuo sa isang proyektong isinasaalang-alang hindi lamang ang maka-kolonyal na historiograpiya ng mga listahan ng kalamidad at sakuna na naranasan at maaaring danasin, kundi

maging ang buhay, haraya, at pagnanasa ng mga indibiduwal na bumubuo sa isang pamayanan na patuloy na nakikibaka upang maisama sa pagbuo ng mga pangarap ng bansa. Sa bahaging ito nagkukulang ang *A Timeline of Mindanao Disasters* dahil nananatiling patlang, abstrakto, at walang hugis ang mukha ng mga pamayanang winawasak ng mga sakuna at panganib. Hindi kailanman nabanggit ang pagtatalastasan ng iba-ibang etnolingguwistikong pangkat ng mga Lumad, Moro, at Setler sa aklat. Kapansin-pansin din na nananatili sa mabuway na pag-unawa sa mga krisis sa Mindanaw at Sulu ang aklat, patunay dito ang itinuturong sanhi ng digmaan at tunggaliang hindi matigil-tigil sa isla rehiyon at karatig na arkipelago: “Ang ugat ng mga suliranin ay matutunton sa payak na aspirasyon ng mga Muslim sa pagkakaroon ng ekonomikong autonomiya mula sa pamamahala ng maka-Kristiyanong pamahalaan sa Maynila” (The roots of the problem can be traced to the simple aspiration of Muslims for economic autonomy from the rule of a Christian government based in Manila) (sariling salin;13). Bagaman nakaugnay sa ekonomiya ang siyang ugat ng tunggalian sa Mindanaw at Sulu, simplistikong pagtingin ang pagdalumat dito hinggil sa pagdidigmaan sa antas ng relihiyon at espirituwal na paniniwala. Higit na kaugnay ang tunggalian sa Mindanaw at Sulu sa hindi pantay na paghahati-hati sa likas-yaman at batayang pangangailangang pang-ekonomiya, panlipunan, pampolitika, at pangkultura. Sa bahaging ito, hayag ding lumilitaw ang kahalagahan ng lente at kuwadrong gagamitin sa pagsipat na hindi lamang nakukulong sa luma, nauna, at homologong pagbasa sa kasaysayan, kultura, at sining. Higit na nararapat ang lente at kuwadrong may kakayahang suriin ang krisis at umangkop sa kritika batay sa sistemang pinagmumulan nito, anuman ang politikal na panahon at politikal na espasyo.

Binabanggit ng *A Timeline of Mindanao Disasters* ang layon nitong bumuo ng arkibo na magtitipon sa mga sakuna at peligro sa Mindanaw at Sulu, ngunit dito mahihinuha ang kabuluhan sa dunong at pananaw ni Alessandro Portelli hinggil sa alaala at pag-alaala: “higit na mas mahalaga na ang pag-alaala ay hindi lamang maging pasibong sisidlan ng mga kabatiran, kundi isang proseso na nakalilikha ng mga kahulugan” (sariling salin; 54).

Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue

Kung sinisipat ng naunang aklat na sinuri ang mga “sakuna” at “panganib” sa buong bansa sa iisang lente ng pagtingin, lumilikha naman ng komparatibong pagsusuri ang *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* ni Alegre sa iba’t ibang sining at kultura sa Mindanaw at Sulu. Paglalakbay sa isang hindi pamilyar na lugar ang itinatampok ng aklat na binubuo ng tatlumpu’t anim na sanaysay, kung minsang nasa anyo ng lakbay-sanaysay (*travel essay*) at kung minsan nama’y nagiging talang-gunita (*memoir*). Ngunit, masasabing hinabi ang mga sanaysay sa aklat sa punto de bista

ng pagiging daluyan ng kritika sa kung papaano hinaharaya ang Mindanaw at Sulu sa pambansang imahinasyon. Tinatanaw ni Alegre na mayroong “krisis” na kinakaharap ang sining at kultura nang magsagawa siya ng isang peregrinasyon sa katimugang bahagi ng bansa. Animo’y naging tuntungan ni Alegre si Claude Lévi-Strauss sa dalumat ng paglirip sa paglalakbay at pagkakalantad ng mismong manlalakbay sa mga kahulugan na buong linaw niyang nakikita at nasusulyapan sa napuntahang pamayanan (38). Tulad ni Lévi-Strauss na kinilala ang Brazil at ang mga katutubong nasumpungan niya sa kagubatan nito, itinatangap din ni Alegre sa aklat ang kanyang mga gunita sa pagkilala sa iba-ibang pamayanan, sining, at kultura sa Mindanaw at Sulu. Kakabit nito ang pakikipamuhay niya sa mga Sama Dilaut sa Sulu at Iranun-Maguindanaon at Kirinteken Manobo sa Cotabato na tila isinantabi sa laylayan ng pambansang imahinasyon. Ngunit, mahalaga ring sipatin na bagaman nanatili si Lévi-Strauss nang matagal na panahon sa mga pamayanan sa Brazil, paglalakbay at pagbisita naman ang ginawa ni Alegre sa mga pamayanan sa Mindanaw at Sulu. Sa bahaging ito nagiging magkaiba ang metodo at pamamaraan ng kanilang pananaliksik.

Sa paunang salita sa *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* ng iskolar at mananaliksik na si Gaspar, tinatalunton ang kasaysayan ng paglalakbay ng iba’t ibang klase ng tao sa iba-ibang panahon sa Mindanaw at Sulu. Binabanggit ang mga nauna at naitalang pakikipagkalakalan at pakikipag-ugnayan ng mga sinaunang tao sa Mindanaw at Sulu sa mga imperyo ng Champa, Ming Srivijaya, Majapahit, at Bengali patungo sa pagdating ng kulturang Islamiko mula India at Indonesia sa pagsapit ng ikalabintatlo hanggang ikalabinlimang dantaon, at sa bugso ng ekspedisyong ng mga Espanyol upang palaganapin ang kanilang paniniwala, hanggang sa agrikultural na layon ng paglalakbay ng mga Amerikano, at hanggang sa kontemporaryong daigdig kung kailan patuloy na nabibighani ang karamihan na maglakbay sa Mindanaw at Sulu bunsod na rin ng ipinagmamalaki nitong turismo, lalo na ang mga isla, dagat, at ilang makasaysayang lugar (viii–x). At kung imamapa ang isinagawang paglalakbay ni Alegre, maaari itong ilunan sa posibilidad at realidad ukol sa pananaliksik at pagkuha ng mga datos na maaaring makatulong sa paghubog at pagkilala sa mga pambansang kultura at identidad. Wika ni Alegre:

Ang timog ay hindi pamilyar na espasyo sa akin. At nagtungo ako roon upang mabatid kung ano ang naroon. At sa paglalakbay sa timog, unti-unti kong nasilayan ang pambansang kultura. Tila nagbalik ako sa kung ano ang nilimot natin sa Luzon at maging Visayas. (xii, sariling salin).

Sa isang banda, maaaring mahulog sa bitag at paratang ng eksostisismo ang pananaw ni Alegre lalo na ang pagtanaw sa espasyo ng Mindanaw at Sulu bilang lunan na kinakailangang pag-aralan at ukilkilin sa antas ng pagiging “Iba” (*Other*)

nito. Ngunit, sa kabilang banda, maaari rin namang iparis ang layunin ni Alegre bilang dekolonisasyon sa namamayani at monolitikong pambansang kultura sa Maynila at mga karatig nitong probinsiya. Bagaman karaniwang iniuugnay ang lakbay-salaysay sa imperyalismo, lalo na't ugat nitong maituturing ang sapin-saping danas ng daigdig sa panahon ng pananakop at pangangamkam ng teritoryo at espasyo, masasabing naiiba ang aklat ni Alegre lalo na sa antas ng pag-unawa sa masidhing pangangailangan ukol sa pagkakaroon ng komparatibong pagsusuri sa mga wika, sining, at kultura ng mga pamayanan sa Mindanaw na tila naililibing ng gahom na kalakip ng mga nasa Luzon at kung minsan ay maging ng mga nasa Visayas. Natutulad ang ganitong kabatiran sa binabanggit ni Ryszard Kapuściński na pakikipag-ugnayan sa "Iba" upang higit na makilala ang "Sarili" at ang mas malawak na komunidad (19). Tinatanaw ang dalumat ng "Iba," sa imahinasyon ni Kapuściński, bilang nasa labas ngunit kaugnay ng "Sarili" kung saan mababanaag ang ilang bakas nito. Tila sumusunod ito sa mga nauna nang pagtataya hinggil sa pagbibigay-diin sa pag-iral ng mga *banwa* sa labas ng Sentro at ang pagharaya sa *mga* pambansang kultura na hindi lamang homologo at nakasandig sa mga dominanteng pamayanan, kundi binubuo ng mga kultura mula sa lumilikhang "Sarili" at tinatanaw na "Iba."

Ngunit, kapansin-pansin na isang mahalagang paksa na naging tuon ng aklat at maaaring maging lunsaran sa pagsusuri sa krisis na kinakaharap ng Mindanaw at Sulu ay ang dalumat ng pagkain bilang daluyan ng kultura. Masasabing ang pagkain ay lunan ng mga makapangyarihang naratibo hinggil sa kultura na nakatuon at nagbibigay-diin sa halaga ng mga sangkap, preparasyon, pagluluto, at pagkonsumo. Dagdag pa, maaari ring tingnan ang diskurso at kultura ng pagkain bilang armas na maaaring magbigay ng higit na kahulugan sa kung papaano nararapat unawain ang mga sugat sa Mindanaw at Sulu. Mga sugat ito mula sa nakalipas na pangyayari sa isla rehiyon at karatig na arkipelago na hindi pa rin maghilom-hilom bunsod ng karahasan at hindi pagkakapantay-pantay. Sa *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*, mayroong labing-isang sanaysay mula sa kabuuang bilang nitong tatlumpu't anim ang nagtatampok sa pagkain. May pagtatangka ang aklat na saliksikin at suriin ang mga kuwento at naratibong kalakip ng pagkain lalo na ang nakakawing dito na mga diskurso na umiinog sa uri, lahi at etnisidad, seksuwalidad, kaalamang-bayan, at kalikasan. Hindi na rin bago para kay Alegre ang ganitong proyekto, lalo na't sinusundan nito ang mga nauna niyang proyekto kasama si Doreen Fernandez sa *Sarap: Essays on Philippine Food* (1988), *Kinilaw: A Philippine Cuisine of Freshness* (1991), at ang sarili niyang akda ukol sa ugnayan ng inuman at pakikisalamuha sa pamayanan na *Inumang Pinoy* (1992). Nagsisilbi ring talinghaga ang pagkain ng nagtatalastasang panahunan ng pangnagdaan, pangkasalukuyan, at panghinaharap bunsod na rin sa pag-iral nang nagsasanga-sangang pagkakakilanlan dito mula sa iba-ibang lupalop ng bansa. Dagdag pa ni Alegre sa isang sanaysay sa *Biyaheng*

Pinoy: A Mindanao Travelogue na may pamagat na “Food Discourse”:

Sa pananaliksik na pangkultura, hindi lamang itinuturing ang pagkain bilang pagkain; tinatanaw din ito bilang *artifact*, isang datos. Kung gayon, binibihisan ito ng iba-ibang wika kaya’t dalawa ang tungkulin ng mananaliksik: hubarin ang nakabalot dito at iugnay sa iba pang datos. Ang gawain ng mananaliksik ay humanap ng pagkakaugnay-ugnay, ng pagsasanga-sanga. (sariling salin; 192)

Makabuluhan ang pagtatayang ito ni Alegre na ginagamit ang hindi masyadong pinagtutuunan at kung minsa’y isinasantabi pang pagdalumat sa kultura at *mga* pambansang kultura. Magalang at kongkreto ang pagbalikwas ni Alegre sa mga naunang pagharaya sa identidad, kultura, at pagkataong Filipino na tila nakukulong sa iisang imahen lamang—tulad, halimbawa, ng isang banga. Maaaring tandaan na ang mga aspekto hinggil sa identidad, kultura, at pagkatao ay nagbabagobago batay sa paniniwala, pananaw-mundo, at maging pangangarap ng iba-ibang etnolingguwistikong pangkat sa bansa. Kung gayon, maaaring ipagpalagay na lumilikha ng panibagong balangkas at pagdulog si Alegre na sumusuri sa iba’t ibang posibilidad nang pagsipat gamit na balon ang iba-ibang aspekto ng pagkatao at mga elemento sa pamayanan na maaaring pag-igiban ng samot-saring pagpapakahulugan. Sa *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*, mapanuklas ang mga naging pagsasaliksik ni Alegre hinggil sa pagkain at kalakip nitong diskurso. Makabuluhan, halimbawa, ang ginawa niyang paglilista at paghahayag sa mga termino ng iba-ibang etnolingguwistikong pangkat na nakasalamuha niya sa Butuan, Camiguin, Bukidnon, Cotabato, Zamboanga, at Sulu. Nag-iiba-iba ang katawagan ng mga ito sa paraan ng pagluluto, sa mga sangkap na ginagamit, at maging sa putaheng inihahain. Tinatawag na *linut* o *inumbu* ang paraan ng pagluluto ng isang pangkat ng Manobo sa Bukidnon, *sisiman* naman ang kanilang tawag para sa sangkap na asin na kanilang ginagamit upang hindi agad masira ang karne sa gubat (80). Ang pagluluto naman gamit ang uling ay tinatawag na *toog* ng mga Matigsalug, at kung gagamitan naman ng kawayan ay tinatawag na *lineeb* (81).

Maaaring isipin na simpleng paglilista lamang ng mga paraan ng pagluluto ang ginawa ni Alegre, ngunit sumisilip dito ang mahalagang kontribusyon ng pagdulog na ginamit sa aklat. Animo’y tugon ang *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* sa kritika ni María Elena García sa kasalukuyang “gastropolitika” na namamayani sa bansang Peru bunsod na rin ng paglalako ng kanilang gobyerno at iba pang institusyon sa sinasabing “tunay na Peruvianong putahe” (*authentic Peruvian cuisine*) sa daigdig, na ang katotohanan ay pawang mga putahe ng mga setler na nanlukob at nangamkam ng lupain. Ang realidad na ito sa Peru ay hindi nalalayo sa danas din ng Mindanaw at Sulu lalo na ang binabanggit na “kasalimuotan ng pandarayuhan”

o *settler complex* kung saan ang iba't ibang anyo ng kolonyalismo at imperyalismo—kabilang na ang pangangamkam ng lupa at pananakop sa isip at kamalayan—ay nag-aalis, nagbubura, at naglilibing sa mga kinagisnang sistema ng paniniwala (Wolfe 1–22).

Ngunit, mahalaga ring sipatin na nagkakaroon ng kahinaan ang pagtataya hinggil sa lagi't lagi'y masamang idinudulot at iisang paglalarawan sa kolonyalismo sa pandarayuhan (*settler colonialism*). Kinikilala ng kasalukuyang sanaysay, halimbawa, ang mahalagang pagsusuri ni Buhay Rody Rodil sa aklat niyang *The Minoritization of the Indigenous Communities of Mindanao and the Sulu Archipelago* (1994) lalo na't sa isang banda, empirikal ang mga datos na inihahayag ni Rodil hinggil sa kung papaano kinamkam ang mga lupain na pag-aari ng mga Lumad at Moro bunsod na rin ng panggigipit ng estado at mga nagdaang gobyerno. Ngunit, sa kabilang banda, nagiging mapanganib ang ganitong pagtataya sa kasalukuyang panahon, ilang dekada matapos ang pandarayuhan ng mga pami-pamilya sa Mindanaw at Sulu, lalo na sa panahong nagkaroon na ng panibagong bugso ng henerasyon ang mga pamilyang ito na maituturing ang sarili bilang “nitibu” na ipinanganak sa Mindanaw at Sulu. Bunsod ng “kasalimuotan ng pandarayuhan,” nagkakaroon ng tila hindi makatuwirang pagkakasala ang mga sumunod na henerasyon na nakaukit agad sa kanilang identidad, pag-iisip, at pagkatao.

Masasabing halimbawa rin ng pandarayuhan na kakabit ng pagkain ay ang pag-iral ng putaheng *law-oy* sa iba't ibang bahagi ng Mindanaw at Sulu. Sa isang sanaysay sa *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue* na may pamagat na “Butuan: Visiting a Last Frontier,” binabanggit ang *law-oy* bilang putahe ng mga Sebuwano na mayroong sabaw na sinahugan ng mga sangkap na gulay tulad ng talong, okra, *ganas* (talbos ng kamote), *luy-a*, alugbati, at malunggay. Kapansin-pansin din, na bagaman inihahayag na putaheng Sebuwano ang *law-oy*, makikita pa rin ito sa iba't ibang bahagi ng Mindanaw tulad sa palengke ng Langihan sa lungsod ng Butuan (67). Kung tatahakin ang iba't ibang palengke maging ang mga karinderya sa kalye sa kalawakan ng Mindanaw, mapapansin na paboritong putaheng niluluto at isinisilbi ang *law-oy*. Maging sa mga karinderya sa malaking palengke ng Bankerohan sa lungsod ng Davao, kapansin-pansin na hindi nawawala ang *law-oy* nang subukan kong tingnan ang bawat pagkain na binebenta rito.

Kung sisipatin din, bagaman hindi tuwirang sinabi ni Alegre, maihahambing ang putahe ng *law-oy* sa iba pang putahe na matatagpuan sa pamayanan ng iba't ibang etnolingguwistikong pangkat sa bansa tulad ng *lawot-lawot* ng Waray, *dinengdeng* ng Ilokano, at isang pagkain ng mga Subanon ng Zamboanga peninsula na hindi na niya nakuha ang katawagan. Sa pagsasaliksik at komparatibong pagsusuri ni Alegre, lumilitaw na ang *lawot-lawot* ng mga Waray ay isang putaheng may sabaw

at may sangkap ng mga gulay tulad ng *balikutos* (dahon ng gabi), talong, okra, *ganas* (talbos ng kamote), *luy-a*, at gata. Dagdag ni Alegre, masasabing katulad nito ang *dinendeng* ng mga Ilokano ngunit kakaunti na ang sabaw nito at walang inilalagay na gata (29–30).

Sapin-sapin ang diskursong maaaring mahugot sa tatlong putahe mula sa iba-ibang etnolingguwistikong pangkat na nabanggit. Mapapansin na ang ilan sa kanilang mga sangkap na gulay ay maaari nilang makuha bilang bunga sa kanilang taniman o mabili sa pinakamalapit na palengke. Ngunit, mapapansin din ang pagbabago ng mga putahe bunsod na rin sa pagdadagdag at pagbabawas ng mga sangkap na masasabing nakaugnay sa pook na kinaroroonan ng mga pangkat at maging ang kanilang ekonomikong antas ng pamumuhay. Nararapat ding bigyan ng diin na ang putaheng Sebuwano na *law-oy*—na niluluto sa Kabisayaan at Kamindanawan—ay karaniwang walang sahog na isda. Sa kontemporaryong pagsipat, maaaring ipaliwanag ito ng mataas na presyo ng isda at iba pang sahog na kinakailangang bilhin at hindi lamang makukuha sa mga sariling tanim.

Isa pang mahalagang pansinin ay kung papaanong ang putaheng Sebuwano na *law-oy* ay nakarating at umiiral sa Mindanaw. Hindi tuwirang binabanggit ngunit umaalingawngaw sa balangkas at pagsipat na ginamit ni Alegre ang kolonyal at postkolonyal na danas ng Mindanaw at Sulu. Maaaring basahin ang mga ganitong realidad sa paraan kung papaano nagkaroon sa isla rehiyon at karatig na arkipelago ng iba-ibang kulturang nagtatalastasan. Marahil, ang pag-iral ng putaheng Sebuwano na *law-oy* sa Mindanaw at maging ang malapit na pagkakatulad nito sa *dinendeng* ng Ilokano ay bunsod na rin sa migrasyon ng maraming Sebuwano at Ilokano sa Mindanaw at Sulu sa panahon ng kolonyalismong Amerikano at *homestead* na programa na ipinatupad ng ilang naging pangulo ng Pilipinas. Malaki ang ibinungang lamat ng migrasyong ito sa kabuhayan ng mga Lumad at Moro sa Mindanaw at Sulu (Tiu 52). Sa ganitong konteksto, ang migrasyon ng mga tao mula Luzon at Visayas patungong Mindanaw at Sulu ang masasabi, marahil, na kahulugan at realidad na masisipat sa mga pagkain at putahe bilang kultural na datos.

Tunay na kakabit ng mga nilulutong putahe ang kultura ng pinanggalingan nitong pamayanan at maging ang mga yaman na kaloob ng kalikasan. Nagiging malinaw ito sa binabanggit ni Alegre na “kultura ng kasaganaan” o *culture of abundance* sa isa niyang aklat kasama si Doreen Fernandez na *Kinilaw: A Philippine Cuisine of Freshness* (1991). Sa imahinasyon ni Alegre, “ang kasaganaan ang nagdidikta ng gawi ng buhay, isa itong saloobin: kuhanin kung ano lamang ang kinakailangan, at makakayang gamitin. Tulad ng hangin – humihinga ka batay sa iyong pangangailangan” (sariling salin; 38). Maaari kang kumuha ng iyong kinakailangan batay lamang sa iyong pangangailangan. Ang pagpapakahulugan na ito ay magiging higit na maigting lalo na sa sandali ng kagipitan tulad, halimbawa, sa panahon ng global na krisis

ng pandemya. Maaalala sa binabanggit ni Alegre na kultura ng kasaganaan ang pagsulpot ng mga “paminggalan ng pamayanan” (*community pantry*) sa kalagitnaan ng pandemya. Nagsimula ito sa isang programa gamit ang kariton at ilang pagkain na pinamunuan ni Patricia Non ng Maginhawa Street, Teacher’s Village, Quezon City noong Abril 2021. Nakalagay ang isang mensahe malapit sa kariton, “Magbigay ayon sa kakayahan, kumuha batay sa pangangailangan.” Bagaman umaalingawngaw sa pahayag ang kultura ng kasaganaan ni Alegre, marami rin ang nagpapalagay na ugat nitong maituturing ang prinsipyo at pagdalumat ni Karl Marx na “mula sa isa ayon sa kanyang kakayahan, tungo sa bawat isa ayon sa kani-kanilang pangangailangan” (from each according to his ability, to each according to his need) (Valenzuela).

Mula sa lungsod ng Quezon, ang paminggalan ng pamayanan sa Maginhawa ay umabot hanggang sa Mindanaw at Sulu sa unang taon ng pandemya sa bansa. Naitala ang ilang paminggalan ng pamayanan sa mga lungsod ng Davao, Iligan, Cagayan de Oro, Marawi, at maging sa Zamboanga kung saan *halal* ang isinagawang paminggalan para sa mga Moro (Arguillas, “Community pantry rise in Mindanao”). Lumilikha ng mga diskursibong kahulugan ang pag-usbong at pagsikat ng paminggalan ng pamayanan. Una, maaari itong tingnan bilang pagpapatunay sa giting at pagbabayanihan ng mga Filipino, bagaman kalakip din nito ang esensyalismong pagtanaw sa kultura. Pangalawa, maaaring suriin ang pag-iral ng paminggalan ng pamayanan bilang sintomas ng higit na malalaking suliranin at “krisis” na kinakaharap ng bansa—ginugupo ng pandemya, laganap ang kawalan ng trabaho, at kumakalam ang sikmura. At ang lahat ng ito ay bunsod ng pananamantala, inhustisya, at katiwalian ng mga may hawak ng gahom. Bunsod ng pag-usbong ng iba’t ibang paminggalan ng pamayanan sa iba-ibang dako ng bansa, lumilitaw ang realidad ng pagkukulang at kapabayaan ng pambansang pamahalaan. Higit ding pinalililaw ng pagpapakahulugan na ito na ang pagkain, bilang daluyan ng kultura, ay isa ring paraan ng pangangalaga at pagmamalasakit. Ang pag-iral din ng paminggalan ng pamayanan ay isang “kritika” sa estadong iniinugan ng iba’t ibang mukha at hugis ng “krisis.”

Mula sa diskursibong estratehiya ng pananaliksik at pagsusuri sa *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*, bagaman nangangailangan pa ng mas masidhing pananaliksik tulad ng mas mahabang pakikisalamuha at pagkuha sa tiwala ng mga tao sa pamayanang pinagsaliksikan upang ganap na malirip ang pangkabuuang pagpapakahulugan sa mga kaalaman, maaaring sabihin na hinaharaya ni Alegre ang *mga* pambansang kultura bilang proseso na nagbabago paglipas ng panahon. Ngunit, kakabit ng mga pambansang kultura na ito ang mga samot-saring kuwento at kasaysayan ng mga pangkat sa bansa na patuloy na nagtatalastasan, nagkakaiba, at nagsasalabid, ano at saan man ang pinanggalingan.

PAGLALAGOM

Maraming kalat-kalat at naghaharing mito ang nararapat suriin sa pag-aaral ng Araling Mindanaw at Sulu. Malaki rin ang kinakailangang dekolonisasyon sa Araling Pilipino upang hayag na maimapa ang lunan at espasyo rito ng Mindanaw at Sulu. Sa mga isinagawang suri at kritika sa kasalukuyang sanaysay, gamit na tuntungan ang mga aklat na *A Timeline of Mindanao Disasters* at *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*, mababanaag ang ilang kahinaan at kalakasan sa tuwing pag-aaralan o sisipatin ang Mindanaw at Sulu bilang isang araling pangpook.

Maaaring ipagpalagay na higit na nabigyan ng kritikal na tuon ang Mindanaw at Sulu sa pagiging presidente ni Rodrigo Roa Duterte noong 2016. Naging ehemplo ang lungsod ng Davao na pinagsilbihan ni Duterte bilang alkalde at kongresista sa kung papaano maaaring hubugin at tahakin ang anyo at landas na tutunguhin ng bansa. Sa kabila ng kaliwa't kanang kritiko at kinasasangkutanang kontrobersya at katiwalian ni Duterte, nananatiling mataas ang nakuha niyang tiwala mula sa mga mamamayan sa huling taon ng kanyang administrasyon (Escosio). Marahil, isa itong realidad na nagpapatunay hinggil sa pangangailangang lumikha ng kritika mula sa lente at balangkas ng pagbalik sa lokal na espasyo ng Mindanaw at Sulu. Sa ganitong batayan, higit na mauunawaan ang kaugnay na “krisis” ng patuloy na populismo at pagsikat ni Duterte mula sa pagiging bise-alkalde ng isang lungsod patungong alkalde at kongresista na tutuloy sa pagiging pinakamakapangyarihang politiko sa bansa. Hindi iisa ang mukha ng mga rehiyon sa Pilipinas, hindi rin iisa ang kulay ng mga kultura, at hindi rin iisa ang pinagdaraanang tekstura ng krisis sa iba't ibang lunan at espasyo—ang mga ito'y nag-iiba-iba, nagbabago-bago bagaman kung minsa'y nagsasanga-sanga rin.

Hindi sapat ang iisang lente at balangkas upang sipatin at subukang ipaliwanag ang mga panlipunan, pampolitika, pang-ekonomiya, at pangkulturang aspekto na umiinog sa tatlong malalaking pulo sa bansa. Patuloy na lumalaganap ang “krisis” sa Mindanaw at Sulu, ngunit hindi ito maaaring tingnan sa lente na nililok mula sa Sentro at mga karatig na probinsiya. Marahil, komparatibo at interdisiplinaryong pagsusuri ang siyang nararapat na gamiting balangkas upang higit na maimapa ang Araling Mindanaw at Sulu sa lawas ng Araling Pilipino. Sa ganitong sistema, higit nitong mauunawaan at maiintindihan ang mga “krisis” sa isinantabing isla rehiyon at karatig na arkipelago. Patuloy ang pangangarap sa maunlad at mapayapang Mindanaw at Sulu, lalo na sa isang politikal na panahon at politikal na espasyo kung kailan at kung saan samot-sari pa rin ang mga sugat na nililikha ng kahirapan, katiwalian, ilegal na gawain tulad ng pagtotroso at hindi responsableng pagmimina, pagpatay sa mga Lumad, at pangangamkam sa lupa sa isla rehiyon at karatig na arkipelago, na hindi naghilom kahit na sa pamahalaan ng pinakaunang presidente ng Pilipinas na nagmula sa Mindanaw.

MGA TALA

1. Tinutukoy dito ang artikulong may pamagat na “Davao City hospital gets biggest chunk of Philhealth reimbursement for COVID-19 treatment” ni Bonz Magsambol na nailathala noong 11 Agosto 2020 sa *Rappler*.
2. Sa isang tweet ni Maria Ressa noong 12 Agosto 2020, makikita ang listahan ng mga rehiyon, bilang ng kaso, at bahagdan mula sa porsyentong babayaran ng PhilHealth na may kalakip na paliwanag: “Here you go: 54% of COVID cases are in NCR, which only got 29% of IRM funds; Davao Region only had 1.23% of COVID cases but received 5.95%” (@mariaressa, *Twitter*, 12 Aug. 2020, 7:45 a.m., <https://twitter.com/mariaressa/status/1293332622676901890>). Sa susunod na tweet ni Ressa na may petsang 13 Agosto 2020, ganito naman ang isinasaad: “It’s not about SPMC. It’s about priorities of allocation of funds for COVID-19. There’s a house burning, and the fire truck was sent to the opposite direction. 54% of COVID cases are in NCR, which got 29% of IRM funds; Davao Region only had 1.23% of COVID cases but got 5.95%” (@mariaressa, *Twitter*, 13. Aug. 2020, 2:19 p.m., <https://twitter.com/mariaressa/status/1293794230322622465>).
3. Isa ang peryodistang si Maria Ressa sa mga tanyag na kritiko ni Rodrigo Roa Duterte, ikalabing-anim na presidente ng Pilipinas. Sa katunayan, marami ang nagsasabing ang ilang kaso niya ng libel na nahatulan na noong Hunyo 2020, ay paraan ng rehimen upang mapatahimik si Ressa.
4. Malawak ang saklaw ng rehiyong Davao sa Katimugang bahagi ng Mindanaw. Sakop nito ang hinati-hati nang probinsiya ng Davao de Oro (dating Compostella Valley), Davao del Norte, Davao del Sur, Davao Oriental, at Davao Occidental. Sa tala ng iskolar at mananaliksik na si Macario Tiu, hinaharaya ang rehiyon ng Davao bilang tahanan ng iba’t ibang etnolingguwistikong pangkat sa Mindanaw tulad ng mga Bagobo, Mandaya, Mansaka, Ata (Matigsalug/Pantaron), at marami pang iba. Mahalaga ring bigyan ng diin na ang kabuuang rehiyon ng Davao ang siyang pinamahalaan ni Vicente Duterte, ama ni Rodrigo Roa Duterte, bilang naitalagang gobernador at kalaunan ay mananalala sa halalan sa nagkakaisang lunan ng Davao noong panahon ni Carlos P. Garcia (Parreño 63).
5. Palasak ang paggamit sa naunang tatlong kategorya ng populasyon ng mga Lumad, Moro, at Settler (Dayo/Dagsa) na ginamit sa Araling Mindanaw at Sulu. Mababakas sa kategorisasyong ito ang tila reduktibo at simplistikong pagtanaw na maikakahon lamang ang mga tao na naninirahan sa Isla-Rehiyon at karatig na Arkipelago sa tatlong uri. Nagiging problematiko ito, halimbawa, sa pag-uuri sa mga susunod na henerasyon ng uring-Dayo bilang ugat-Dayo o “katutubo” na mismo ng lugar. Kaya’t iiwasan ng sanaysay na ito na maglunoy sa ganitong nakamamanhid na kategorisasyon. Ngunit, gagamitin ang mga salitang Lumad (Sugbuanong Binisaya para sa katutubo), Moro bilang politikal na katawagan kahit na malay ako sa mga bagaheng nakapaloob dito, at settler upang idiin na bagaman nandarayuhan ay pinili na rin nilang mamalagi sa pook ng Mindanaw at Sulu.

6. Ipinapaloob ko sa panipi ang mga terminong “krisis” (*crisis*) at “kritika” (*critique*) upang bigyan ng diin ang dalawang salita na magiging mahalaga sa pagdalumat ko sa iba’t ibang suliranin na sinusuong ng iba-ibang komunidad at pamayanan sa Mindanaw at Sulu.
7. Muli kong ipapaloob ang mga terminong “likas na panganib” (*natural hazard*), “panganib,” (*hazard*), at “sakuna” (*disaster*) sa panipi upang bigyan ng diin ang nagsasanga at nagkakaibang pagpapakahulugan sa mga salita na mahalaga sa pagbuo ng “kritika” sa mga “krisis” sa Mindanaw at Sulu.
8. Malaki ang pasasalamat ko sa dalawang referee na nagbasa ng sanaysay na ito. Malaki ang naitulong ng kanilang mga komento at mungkahi sa kung papaano ko pa maaaring hubugin ang hugis ng akda. Taos sa puso ring pasasalamat sa unang referee sa pagbibigay mungkahi hinggil sa usaping kolonyal na historiograpiya na mapapansin sa *A Timeline of Mindanao Disasters* at maging ang mungkahi hinggil sa paggamit sa aklat ni Greg Hontiveros na *Butuan of a Thousand Years* upang mapalitaw ang mga sakuna na kinaharap ng Mindanaw sa panahong prekolonyal na nakabatay sa mga lokal na kuwento sa bawat pamayanan sa Mindanaw at Sulu.

MGA SANGGUNIAN

- Abreu, Lualhati. *Bangsamoro sa Malapitan: Pagpupunyagi sa Sariling Pagpapasya*. Center for People Empowerment in Governance, 2011.
- Agyu. *Antolohiya ng mga Panitikang ASEAN: Mga Epiko ng Pilipinas*. APO Productions Unit, Inc., 1985.
- Alegre, Edilberto N. *Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*. Ateneo de Manila UP, 2020.
- Alegre, Edilberto N., and Fernandez Doreen G. *Kinilaw: A Philippine Cuisine of Freshness*. The Bookmark, Inc., 1991.
- Anker, Elizabeth S., at Rita Felski. "Introduction." *Nasa Critique and Postcritique*, inedit nina Elizabeth S. Anker at Rita Felski. Duke UP, 2017.
- Anttonen, Perti J. *Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*. Finnish Literature Society, 2016.
- Arguillas, Carolyn O. "Community pantries rise in Mindanao's Davao, Zambo, Marawi, Iligan and CDO Cities." *MindaNews.Com.*, 20 Apr. 2021, www.mindanews.com/top-stories/2021/04/community-pantries-rise-in-mindanaos-davao-zambo-marawi-iligan-and-cdo-cities/.
- . "No bed for COVID as Davao City experiences 'unusually high volumes of patients needing admission.'" *MindaNews.Com.*, 5 Sept. 2021, www.mindanews.com/top-stories/2021/09/no-bed-for-covid-as-davao-city-experiences-unusually-high-volumes-of-patients-needing-admission/.
- . "At least 35 Mindanao books published in the time of COVID-19." *MindaNews.Com.*, 23 Jan. 2022, www.mindanews.com/booksmindanews/2022/01/at-least-35-mindanao-books-published-in-the-time-of-covid-19/.
- Brown, Wendy. *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton UP, 2005.
- Eagleton, Terry. *Marxism and Literary Criticism*. U of California P, 1976.
- Enhancing Regional Capacity in Reducing Disaster Risk to Climate Related Hazards*. Tropical Institute for Climate Studies, Ateneo Institute of Anthropology, and Center for Renewable Energy and Appropriate Technology, 2012.
- Escosio, Jan V. "Pulse Asia survey: Duterte, Sotto best performing public officials." *Inquirer.Net*. 30 Dec. 2021, newsinfo.inquirer.net/1533984/pulse-asia-survey-duterte-sotto-best-performing-public-officials#ixzz7J3i1Nput.
- García, María Elena. *Gastropolitics and the Spectre of Race: Stories of Capital, Culture, and Coloniality in Peru*. U of California P, 2012.
- Gaspar, Karl M. "Foreword." *Nasa Biyaheng Pinoy: A Mindanao Travelogue*. Ateneo de Manila UP, 2020.
- Hontiveros, Greg. *Butuan of a Thousand Years*. Butuan City Historical and Cultural Foundation, 2004.
- Kapuściński, Ryszard. *The Other*. Verso Books, 2018.
- Koselleck, Reinhart. *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Massachusetts Institute of Technology P, 1988.

- Lagmay, Afredo Mahar Francisco A., and Criselda B. Baldago. *A Timeline of Mindanao Disasters*. U of the Philippines P, 2020.
- Ledesma, Amalia T. "Women's Narratives of a Micro-Disaster: The Flash Flood in Colongulo, Surallah, South Cotabato." *Tambara Journal* 18, 2001, pp. 167–82.
- Ledesma, Jun. "SPMC the vile critics didn't know." *Letters from Davao, Philippine News Agency*. 14 Aug. 2020, www.pna.gov.ph/opinion/pieces/336-spmc-the-vile-critic-didnt-know.
- Lévi-Strauss, Claude. *Tristes Tropiques*. Penguin Books, 2011.
- Lowe, Lisa. *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Cornell UP, 1991.
- Magsambol, Bonz. "Davao City hospital gets biggest chunk of Philhealth reimbursement for COVID-19 treatment." *Rappler.Com*. 11 Aug. 2020, www.rappler.com/nation/davao-city-hospital-gets-biggest-chunk-of-philhealth-reimbursement-for-covid-19-treatment/.
- Noceda, Juan Jose de, and Pedro Sanlucar. *Vocabulario de la lengua Tagala*. Reimpreso en Manila Impr. de Ramirez y Giraudier, 1860.
- Oliver-Smith, Anthony. "Anthropological Research on Hazards and Disasters." *Annual Review of Anthropology* 25, 1996, pp. 303–28.
- Parreño, Earl G. *Beyond Will & Power: A Biography of President Rodrigo Roa Duterte*. Optima Typographics, 2019.
- Ponce, Ruby P., et al. *Kwentong Baha, Maria Cacao at Tambyong: Etikal at Mistikal na Pag-aaral*. Undergraduate thesis, Mindanao State University – Iligan Institute of Technology, 2014.
- Portelli, Alessandro. "What makes oral history different?" *The Oral History Reader*, inedit nina Robert Perks at Alistair Thomson, 3rd edition. Routledge, 2016.
- Rancière, Jacques. *Moments Politiques*. Seven Stories Press, 2014.
- Revel, Nicole, et al. *Le Voyage au Ciel d'un Héros Sama/The Voyage to Heaven of a Sama Hero: Silungan Baltapa*. Geuthner SA, 2005.
- Rodil, Buhay Rody. *A Story of Mindanao and Sulu in Question and Answer*. Mindanao Coalition of Development NGO Networks, 2006.
- . *The Minoritization of the Indigenous Communities of Mindanao and the Sulu Archipelago*. Alternate forum for Research in Mindanao, Inc., 1994.
- Rodolfo, Kelvin S., et al. "The December 2012 Mayo River Debris Flow Triggered by Super Typhoon Bopha in Mindanao, Philippines: Lessons Learned and Questions Raised." *Natural Hazards and Earth System Sciences Discussions*, 2016, pp 1–28.
- Rogoff, Irit. "Turning." *e-Flux Journal*, 2008, <https://www.e-flux.com/journal/00/68470/turning/>.
- Salgado, Pedro. "The Rape of Mindanao." *Mindanao Focus* 30, 1990, pp. 5-35.
- Sarmiento, Bong S. "19 years on, still no closure for deadly Lake maughan tragedy." *MindaNews.Com*. 6 Sept. 2014, www.mindanews.com/top-stories/2014/09/19-years-on-still-no-closure-for-deadly-lake-maughan-tragedy/.
- . "Lake Maughan tragedy: 17 years later, case still not closed." *MindaNews.Com*. 6 Sept. 2012, www.mindanews.com/feature/2012/09/lake-maughan-tragedy-17-years-later-case-still-not-closed/.

- Sungkit, Jr., Telesforo. *Batbat hi Udan*. Central Book Supply, Inc., 2009.
- Tadiar, Neferti X. M. *Things Fall Away: Philippine Historical Experience and the Makings of Globalization*. U of the Philippines P, 2009.
- Tiu, Macario D. *Davao 1890-1910: Conquest and Resistance in the Garden of Gods*. UP Center for Integrative and Development Studies, 2003.
- . *Davao: Reconstructing History from Text and Memory*. Ateneo de Davao University Research and Publication Office, 2005.
- Valenzuela, Nikka G. “Community pantry: ‘Not charity, but mutual aid.’” *Inquirer.Net*. 18 Apr. 2021. newsinfo.inquirer.net/1420463/community-pantry-not-charity-but-mutual-aid
- Williams, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Taylor and Francis Routledge Revivals, 2013.
- Wolfe, Patrick. “The Settler Complex: An Introduction.” *Settler Colonialism and Native Alternatives in Global Context, American Indian Culture and Research Journal* vol. 37, no. 2, 2013, pp. 1–22.
- 2009 *UNISDR Terminology on Disaster Risk Reduction*. United Nations International Strategy for Disaster Reduction, 2009.

Jay Jomar F. Quintos (jfquintos@up.edu.ph) is a faculty member of the Department of Filipino and Philippine Literature, University of the Philippines Diliman. With cinema studies, folklore, and Mindanaw and Sulu studies as research interests, his critical and creative works have already appeared in various national and international publications. He is currently finishing his PhD in Indigenous Studies at The University of Otago in Dunedin, New Zealand.